

близькості і повного контролю над ситуацією. Правда, якщо віртуальна реальність стає єдиним «місцем» отримання задоволення, то в подальшому в реальності життєвої, за межами комп'ютера, людина може почати відчувати труднощі. Повне занурення в віртуальну реальність – серйозний симптом, подібний психічному бажанні покинути цей світ. Готовність жити тільки у віртуальній реальності в наш час – не норма. Але хто знає, можливо, через якийсь час зміниться і це, і тривалі віртуальні «відпустки» стануть буденністю і частиною сучасного життя.

Список використаних джерел:

1. Инженер перенёс себя в виртуальную реальность с помощью Kinect и Oculus Rift [Електронний ресурс] / Вадим Елистратов – 2014 р. – Режим доступу : <https://tjournal.ru/p/oculus-kinect>
2. Ретроспектива: Виртуальная реальность прошлого века [Електронний ресурс] / Икуас Ю. Ф – 2013 р. – Режим доступу : <http://meownauts.com/retro-vr/>
3. Связанные одной сетью: будет ли человек жить в виртуальном мире? [Електронний ресурс] / Илья Ведмеденко – 2016 р. – Режим доступу : <https://naked-science.ru/article/nakedscience/svyazannye-odnoy-setyu-budet>

Katarzyna Matyja

Науковий керівник: д. гуман. н. К. Студницька-Маряньчик

ROZDZIAŁ I POWIAT CZĘSTOCHOWSKI W XIX WIEKU (DO 1914 R.)

1. Położenie geograficzne powiatu.

Powiat częstochowski w zakresie fizyczno-geograficznym nie tworzy wyodrębnionego regionu, natomiast przynależy do Wyżyny Małopolskiej. W ramach wspomnianej prowincji geograficznej powiat częstochowski ulokowany jest w północnej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, którą z kolei tworzą trzy subregiony: Wyżyna Krakowska, Wyżyna Częstochowska i Wyżyna Wieluńska, z których dwa ostatnie zawierają w sobie omawiany powiat. Wyżyna Częstochowska to wąski pas jury białej rozciągający się na południowy-wschód od przełomu rzeki Warty pod Częstochową, który już poza granicami powiatu, sięga obniżenia Białej Przemszy. Natomiast Wyżyna Wieluńska na północny-zachód od Częstochowy rozciąga się po Wieluń. Jest ona częścią płyty jurajskiej, charakteryzującej się utworami czwartorzędowymi z odkrytymi gdzie niegdzie wapieniami. Równie specyficzną formą na omawianym obszarze jest kuesta¹.

Cechą wyróżniającą Wyżynę Krakowską-Częstochowską jest znaczne zróżnicowanie jej powierzchni powstałe w wyniku procesów geologicznych, denudacyjnych jak i pod wpływem wód płynących. Wzrok przykuwa mozaika

¹ S. Słowicki, *Szkic fizyczno-geograficzny i walory turystyczne powiatu Częstochowskiego*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 10, Częstochowa 1974, s. 49-51.

wapiennych skał, niektórych malowniczo wymodelowanych przez wodę, a przede wszystkim wznoszące się majestatycznie ostańce¹.

Od zachodu w kierunku południowo-wschodnim od Częstochowy ciągną się wzgórza, jedne kopulaste, inne stożkowate: Złota Góra, Góra Kamyk, Góra Prędziszów, Goła Skała. Ich stoki i szczyty odznaczają się poszarpaną, skalistą, nagą formą. Pasma tych wzgórz, ciągnących się od Częstochowy w kierunku Olsztyna pokrywa się z tzw. Szlakiem Orlich Gniazd².

Na terenie powiatu częstochowskiego znajduje się wiele jaskiń, jak i innych tworów powstałych jako rezultat mających tu miejsce zjawisk krasowych: wywierzyisk, komór, kominów, jam, skalnych mostów, iglic etc.³.

Krawędź wzgórz w kierunku południowym od Olsztyna ujednocila i urywa stromym progiem w stronę doliny Warty, tam zaś na prawym brzegu rzeki rozciągają się piaszczyste wydmy, na ogół pokryte urokliwymi lasami⁴.

Krajobraz w południowo-zachodniej i zachodniej części powiatu jest już mniej zróżnicowany, ukształtowanie powierzchni jest raczej płaskie, choć w pobliżu Częstochowy znajdują się wyższe wzgórza. Ich stoki są zwarte, poprzecinane miętko płytkami, wijącymi się rynnami wodnymi. Im bardziej na południowy zachód, tym wzniesienia są niższe i mniej spotykane, zaś wśród nich rozlegają się łąki i torfowiska. Na południe od Jasnej Góry po Kamienicę Polską rozciąga się zauważalny próg morfologiczny⁵.

Powierzchnia jest różnorodniejsza w północnej i północno-zachodniej części powiatu, mnogie rynny, o zróżnicowanej głębokości przecinają tu wzgórza, które niekiedy mają ostre szczyty i sięgają ok. 300 m.npm⁶.

Warta, główna rzeka powiatu częstochowskiego, od Poraja do Częstochowy przepływa równolegle do górnego jurajskiego progu, tocząc swe wody po podatnych na kształtowanie łałach jury brunatnej. Po prawym brzegu rzeki ciągną się mało wyraźne terasy piaszczyste, a po lewym (strona zachodnia) widoczne są wapienne ostańce. Dopiero od Częstochowy rozpoczyna się przełomowy odcinek biegu Warty, tj. tam, gdzie rzeka zmienia kierunek na wschodni. Szeroka do tego momentu dolina rzeki w okolicy Wyczerp ulega zwężeniu, a wody płyną wśród nagich i poszarpanych skał wapiennych, przyjmujących nierzadko zdumiewające kształty. Strome brzegi kryją liczne jamy i grotty. Ten nadzwyczajny krajobraz przełomowy ciągnie się przez próg górnego-jurajski od Częstochowy po Kłobukowice⁷.

Kuesta górnego-jurajskiego, która ciągnie się mniej więcej z południa na północ, rozdziela dorzecze Warty na dwie części – lewa część jest dwukrotnie większa od prawej. Obie te części wyraźnie się od siebie różnią pod względem

¹ Tamże, s. 51.

² Tamże; zob. także L. Kowalewski, *Parki, rezerваты i pomniki przyrody województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1988, passim.

³ W. Nowak, *Środowisko przyrodnicze, [w:] Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, Częstochowa 2002, s. 22-32.

⁴ S. Słowicki, dz. cyt., s. 51.

⁵ W. Nowak, dz. cyt., s. 27-34.

⁶ S. Słowicki, dz. cyt., s. 52.

⁷ Tamże; zob. także L. Kowalewski, dz. cyt., passim.

hydrograficznym, co jest rezultatem budowy geologicznej. Lewobrzeżna część ze względu na nieprzepuszczalną serię ilastą zalegającą pod cienką pokrywą czwartorzędową odznacza się panowaniem na tym obszarze spływu powierzchniowego, a co za tym idzie bogatą siecią wód powierzchniowych. Głównymi rzekami lewego dorzecza Warty są Zimna Woda, Konopka, Stradomka. Dopływy te są zasobniejsze w wodę i dłuższe od dopływów prawego dorzecza. Prawe wybrzeże tworzą głównie utwory wapienne, znacznie spękane i skrasowiałe, co też powoduje ich przepuszczalność i w efekcie wody powierzchniowe są tu rzadkością (odcinek przełomowy Warty, źródlika Wiercicy, źródła kilku ich dopływów). Wody na tym obszarze wsiąkają i krążą pod ziemią, w postaci źródeł i wysięków występują np. w Złotym Potoku tworząc typowo krasowy krajobraz. Stwierdzono także istnienie zbiorników wód podziemnych¹.

Wapienie górnio-jurajskie w północnej części powiatu znajdują się pod grubą warstwą utworów czwartorzędowych. Jako, że są one na ogół nieprzepuszczalne, woda w tym rejonie może przyjmować formę zbiorników artezyjskich².

Powiat częstochowski pod względem klimatu należy do typu klimatu wyżyn środkowych krainy śląsko-krakowskiej, z średnią roczną temperaturą powietrza wahającą się w granicach 7 °C i rocznymi amplitudami ok. 21–23 °C. Zimą występują tu wiatry zachodnie i południowo-zachodnie, a latem zachodnie i północno-zachodnie. Zróżnicowanie mikroklimatyczne ma miejsce ze względu na różne czynniki, takie jak ukształtowanie powierzchni, zalesienie, układ dolin etc.³

Gleby na terenie powiatu częstochowskiego nie są zbyt urodzajne, przeważają wśród nich gleby bielcowe, powstałe z piasków, utworów pyłowych oraz glin. Poza tym, na zachodnim krańcu powiatu występują gleby bielcowe tworzone przez luźne piaski wydmowe i suche, stanowiące fragment większego kompleksu gleb tego typu, charakterystycznego dla prawego brzegu Liswarty. Gleby brunatne i bielcowe powstałe z piasków naglinowych, nąłowych oraz glin zwałowych są obecne w okolicach wsi Hutki, Starcza, Nierada, Wanaty i Kamienica Polska. Podobne gleby znajdują się w okolicy Grabówki, Kiedrzyń, Szarlejki, Kawodrzy, Łojek, Brzezin, Brzózki, Poczesnej. We wschodniej części powiatu leży szeroki pas gleb brunatnych i bielcowych z pyłów pochodzenia wodnego. W niewielkich ilościach występują takowe gleby w okolicy Bystrzanowic. Dolina Warty wyścielana jest lekkimi madami piaszczystymi oraz piaskami rzecznyymi. Gleby brunatne powstałe z piasków, przetykane rędzinami są charakterystyczne dla terenów położonych na południe od przełomowego odcinka Warty. Stosunkowo licznie występują gleby brunatne utworzone z piasków w okolicy Złotego Potoka, Pabianic, Janowa⁴.

Szata roślinna powiatu częstochowskiego jest bogata i zróżnicowana,

¹ S. Słowicki, dz. cyt., s. 57.

² Tamże.

³ W. Nowak, dz. cyt., s. 35- 40; zob. także S. Bac, M. Rojek, *Meteorologia i klimatologia*, Warszawa 1981, passim.

⁴ S. Słowicki, dz. cyt., s. 59.

wyróżniają się wśród niej lasy bukowe porastające północne, zacienione zbocza. Tam, gdzie zbocza są bardziej odsłonięte i oświetlone najczęściej rośnie grąd lipowo-grabowy. Łęgowy podmokły las olszowo-jesionowy, okresowo zalewany, występuje w okolicy wsi Zalesice (dolina Wiercicy). Liczne są również lasy mieszane dębowe z domieszką buka, sosny, jodły, modrzewia, brzozy. Znaczne połacie powiatu zajmują bory sosnowe, wyrastające na mineralnym piaszczystym podłożu. W niektórych rejonach powiatu np. w Częstochowie-Kręciwilku (dolina Warty) jest bagnaście i w związku z tym tereny te porastają bory bagienne, a w ich sąsiedztwie rozciągają się torfowiska mszysto-turzycowe¹.

2. Zarys dziejów powiatu częstochowskiego i okolic. Przynależność administracyjna powiatu.

Dzieje powiatu częstochowskiego były bardzo zmienne, brakowało mu ciągłości istnienia. Utworzony został w końcu XVIII wieku, po czym w latach 1816–1866 przestał istnieć, następnie zaś dotrwał do 1939 roku, i znów ze względu na wojnę został zlikwidowany. Od roku 1975 do 1998 wchodził w skład województwa częstochowskiego².

Historia osadnictwa na terenie powiatu częstochowskiego sięga czasów prehistorycznych³.

Zabytki archeologiczne odnalezione w jaskini Niedźwiedziej koło Kusiat i Zamkowej Dolnej w Olsztynie przypominają przedmioty typowe dla kręgu środkowo paleolitycznych kultur mustierskich, sprzed ok. 40 tys. lat⁴.

Ślady kultury łużyckiej, która dotrwała na do ok. IV w. p.n.e. stwierdzono m.in. w Wyczerpach Górnych, Cykarzewie Północnym. Cmentarzyska tej kultury odkryto w następujących miejscach: Częstochowa-Mirów, Częstochowa-Raków, Jamno i innych⁵.

Na omawianym obszarze występowała także kultura przeworska, najcenniejsze jej zabytki odkryto w Wyczerpach Dolnych, Żabieńcu i Olsztynie.⁶

W V–VII w. w zamęcie wędrówki ludów osadnictwo stałe natrafiało na przeszkody. Po tym okresie funkcjonowały poświęcone historycznie otwarte osady wczesnośredniowieczne w Mykanowie i Borowie, a także grodziska obronne w Żłotym Potoku i Siedlcu.⁷

W średniowieczu ważnymi ośrodkami były miasta, dzisiaj gminy Mstów i

¹ J. Hereźniak, A. Skalski, *Szkic do charakterystyki środowiska przyrodniczego regionu częstochowskiego*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 10, Częstochowa 1974, s. 79-81.

² F. Sobalski, *Powiat częstochowski do roku 1918. Z badań nad problematyką społeczno-gospodarczą*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 27, Częstochowa 2000, s. 124.

³ Tamże, s. 128.

⁴ H. Ogrodniczak, *Zarys historii ziem województwa częstochowskiego*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 12, Częstochowa 1978, s. 62.

⁵ Tamże, s. 63; zob. także M. Gedl, *Częstochowa w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 1, Częstochowa 2002, s. 69-81.

⁶ H. Ogrodniczak, dz. cyt., s. 64.

⁷ Tamże, s. 63-64; por. M. Głowacki, M. Kopacz, *Z pradziejów powiatu częstochowskiego*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 10, Częstochowa 1974, s. 123-132; O osadnictwie wczesnośredniowiecznym na terenie powiatu częstochowskiego zob. J. Koj, *Ziemia powiatu częstochowskiego we wczesnym średniowieczu. Zarys problematyki*, [w:] *Ziemia Częstochowska*, t. 27, Częstochowa 2000, passim.

Lelów, o których wzmiankowano już w 1193 roku. Mstów spośród miejscowości omawianego obszaru jako pierwszy otrzymał prawa miejskie (1278 lub 1279 r.), podczas gdy Częstochowa otrzymała je między rokiem 1370-1377. Poza tym prawa miejskie otrzymały Przyrów, Krzepice, Koniecpol, Olsztyn i Janów. W Olsztynie, Lelowie i Krzepicach wybudowane zostały za czasów Kazimierza Wielkiego zamki obronne, stanowiące element systemu obronnego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej.¹

Częstochowa przed rozbiorami przynależała do powiatu lelowskiego, który był dość rozległy: liczył 15 miast oraz 313 wsi. Pod koniec XVIII wieku stan miasta Lelów ulegał pogorszeniu.²

Należy zwrócić uwagę na to, że Częstochowa do 1826 roku była organizmem niejednolitym, jako że obok siebie istniały dwa nieduże miasta: Stara Częstochowa leżąca nad rzeką Wartą, której życie skupiało się wokół parafii św. Zygmunta oraz Nowa Częstochowa (Częstochówka) u podnóża klasztoru jasnogórskiego. Wiek XIX to okres zespolenia obu tych ośrodków i prężnego rozwoju nowego miasta, które zajęło pozycję uprzywilejowaną w stosunku do mniejszych miast rejonu.³

Po raz pierwszy powiat częstochowski został utworzony w 1793 roku, kiedy wskutek rozbiorów miasto wraz z okolicą znalazło się w obrębie administracji pruskiej. Powiat przynależał wtedy do departamentu piotrkowskiego. Sytuacja uległa zmianie wraz z nadejściem epoki napoleońskiej i utworzeniem w 1807 roku Księstwa Warszawskiego. Twór ten składał się z 6 departamentów: warszawskiego, poznańskiego, kaliskiego, bydgoskiego, łomżyńskiego i płockiego oraz 85 powiatów. Jednym z nowopowstałych powiatów był powiat częstochowski wchodzący w skład departamentu kaliskiego. Z kolei powiaty dzieliły się na gminy, nierzadko zdarzało się, że gminą była jedna wieś, czy też majątek zwany dominium. Po klęsce Napoleona Bonaparte i ustaleniach Kongresu Wiedeńskiego w 1815 roku doszło do likwidacji Księstwa Warszawskiego i podziału jego ziem między państwa zaborcze. Powiat częstochowski znalazł się w granicach Królestwa Polskiego, zaś wskutek nowego podziału administracyjnego z 1816 roku został wcielony do powiatu i obwodu wieluńskiego w województwie kaliskim (zmienionym po powstaniu listopadowym na gubernię kaliską).⁴

Miasto Częstochowa w XIX wieku to nie tylko słynny ośrodek pielgrzymkowy, ale też tradycyjne centrum handlowo-usługowe i ważny węzeł komunikacyjny.⁵

Niebagatelne znaczenie dla rozwoju miasta i jego okolic miało doprowadzenie do niego Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, której ostatni odcinek przebiegający od Częstochowy do Granicy oddano do użytku w roku 1848.⁶

¹ F. Sobalski, dz. cyt., s. 130.

² Tamże, s. 130-131.

³ Tamże, s. 131-133, zob. także J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1977, s. 65-77.

⁴ Tamże, s. 134-135.

⁵ Tamże, s. 132.

⁶ Tamże, s. 135-136.

Miasto się rozbudowywało, jako arterię po zespoleniu wytyczono Aleję Najświętszej Marii Panny. Liczne place pod budowę uzyskiwali rzemieślnicy, przemysłowcy i okoliczni ziemianie¹.

Powstanie styczniowe 1863 roku miało doniosłe skutki zarówno krótko- jak i długoterminowe, odcisnęło też swe piętno na obszarze powiatu częstochowskiego (ówcześnie wieluńskiego). Zacięte walki i potyczki miały miejsce pod Koniecpolem, Janowem i w lasach Złotego Potoku, następnie pod Kruszyną, Lelowem i Dźbowem. Z powodu wybuchu powstania władze zaborcze zdecydowały się na szybsze wdrożenie reformy agrarnej. Uwłaszczenie chłopów w 1864 roku poskutkowało licznymi przemianami kryjącymi w sobie załążki kapitalizmu. Wszystko to pociągnęło za sobą kolejne reformy administracyjne. Jeszcze przed wybuchem powstania, w 1845 roku liczba guberni uległa redukcji do 5, w związku z czym powiat wieluński wcielono do guberni warszawskiej. Natomiast w roku 1867 ponownie ustanowiono 10 guberni, w tym nową gubernię piotrkowską, w skład której wchodziły powiaty: częstochowski, łódzki, piotrkowski, brzeziński, rawski, łaski, będziński i radomszczański. Nowy powiat częstochowski tworzyły miasta Częstochowa, Janów, Olsztyn, Mstów, Krzepice, Przyrów, Kłobuck oraz gminy Grabówka, Dźbów, Bargły, Huta Stara, Kamienica Polska, Lipie, Kuźniczka, Mykanów, Kamyk, Miedzno, Olsztyn, Panki, Opatów, Potok Złoty, Rędziny, Staropole, Wancerzów, Panki, Przystajń, Popów, Rększowice, Węglowice. Natomiast miasto Koniecpol i gmina Kruszyina wcielone zostały w 1867 roku do powiatu radomszczańskiego guberni piotrkowskiej, wraz z pozostałymi gminami: Garnkiem, Konarami i Rzekami, zaś miasto Lelów znalazło się w powiecie włoszczowskim w guberni kieleckiej².

Kolejne reformy w 1870 roku poskutkowały utratą praw miejskich przez Kłobuck, Mstów, Janów, Przyrów, Olsztyn, Krzepice, Koniecpol i Lelów, stając się odtąd osadami. W 1867 roku zlikwidowano gminę Bargły, wsie wchodzące w jej skład przyłączono do gminy Kamienicy Polskiej³.

Jeszcze jednym następstwem uwłaszczenia chłopów był wzrost liczby drobnych gospodarstw chłopskich w guberni piotrkowskiej i zapewne też w powiecie częstochowskim. Pod koniec XIX wieku rozdrobnienie postępowało, po części z racji rodzinnych działów a także parcelacji większej własności. W powiecie częstochowskim mniej więcej połowa wszystkich gruntów, lasów i łąk była udziałem wielkiej własności rządowej oraz prywatnej. Chłopi mogli liczyć na serwituty określone ściśle w tabelach likwidacyjnych, które zniesione zostały w początkach XX wieku⁴.

Budownictwo powiatu częstochowskiego w omawianym okresie było w głównej mierze drewniane, tyczy się to zarówno budynków o charakterze

¹ J. Braun, dz. cyt., s. 68-73.

² F. Sobalski, dz. cyt., s. 139; por. tenże, *Rozwój miasta po upadku Powstania Styczniowego*, [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t. 2, Częstochowa 2005, s. 111-114.

³ Tamże, s. 139-140; por. H. Ogrodniczak, dz. cyt., s. 69-71.

⁴ Tamże, s. 140-143; zob. także L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, b.m.w. 1907, passim.

mieszkalnym jak i gospodarczym¹.

W 2 połowie XIX wieku wskutek intensyfikacji rolnictwa w powiecie częstochowskim rosła liczba koni i bydła. Jeszcze w roku 1866 główną siłą pociągową były woły, w latach następnych zostały one wyparte przez konie².

Gospodarka Królestwa Polskiego była stosunkowo zacofana, pomimo reformy agrarnej z 1864 roku. Przeważało rolnictwo ekstensywne, mało wydajne, co odbijało się na ilości i jakości plonów. W powiecie częstochowskim i jego okolicach przeważały mało urodzajne gleby bielicowe, które przysparzały wiele trudności w użytkowaniu. Lata dziewięćdziesiąte XIX wieku w powiecie miały pod znakiem nieurodzaju i depresji gospodarczej. Można przypuszczać, że miejscowe folwarki, mimo zniesienia pańszczyzny i wyżej wspomnianego kryzysu utrzymały się dzięki stosunkowo wysokim cenom zboża w guberni piotrkowskiej³.

Równocześnie postępował rozwój przemysłu fabrycznego w Częstochowie i powiecie. Proces ten przyspieszył wyraźnie w latach osiemdziesiątych XIX wieku. Do największych okręgów przemysłowych Królestwa Polskiego – warszawskiego i łódzkiego dołączył okręg sosnowiecko-częstochowski. Znaczną pozycją cieszyły się fabryka worków jutowych «Bleszno», zakład bawełniany «Częstochowianka» i huta «Blachownia», Huta «Częstochowa», huta szkła «Paulina», Towarzystwo Akcyjne Fabryki Przetworów Chemicznych «Rędziny». Powiat częstochowski, a szczególnie jego południowa część, obfitował w rudy żelaza, już w 1876 roku istniało na jego terenie 12 kopalń rudy żelaza, w których pracę znalazło 441 robotników. Ponadto funkcjonowały tu cementownie, wapienniki, zakłady papiernicze i przemysłu rolno-spożywczego. Na uwagę zasługują fabryka przetworów ziemniaczanych w Złotym Potoku, której akcjonariuszami byli przede wszystkim posiadacze okolicznych majątków ziemskich. W Koniecpolu istniała walcownia blachy miedzianej, będąca własnością hrabiów Potockich⁴.

Powiat częstochowski ulokowany jest w północnej części Wyżyny Małopolskiej. Krajobraz obfitujący w rozmaite utwory kresowe jest unikalny w skali kraju. Pierwsze ślady osadnictwa na omawianym terenie pochodzą już z czasów przedhistorycznych. W okresie wczesnośredniowiecznym i średniowiecznym wyłoniły się znaczniejsze ośrodki, w tym miasto Lelów, będące w czasach przedrozbiorowych siedzibą powiatu, zawierającego w sobie Częstochowę. Po raz pierwszy powiat częstochowski został utworzony w 1793 roku, następnie w 1807 roku i wreszcie w 1867 roku. W skład powiatu wchodziły miasta Częstochowa, Janów, Olsztyn, Mstów, Krzepice, Przyrów, Kłobuck oraz gminy Grabówka, Dźbów, Bargły, Huta Stara, Kamienica Polska, Lipie, Kuźniczka, Mykanów, Kamyk, Miedzno, Olsztyn, Panki, Opatów, Potok Złoty, Rędziny, Staropole, Wancerzów, Panki, Przystajń, Popów, Rększowice, Węglowice.

¹ Tamże, s. 143.

² Tamże, s. 143-144.

³ Tamże, s. 144-145.

⁴ Tamże, s. 145-148.